

«Η μοντερνιστική εικόνα στο έργο του Γιώργου Σεφέρη: Σκίτσα, ποιήματα, δοκίμια».

Νάντια Φραγκούλη, μεταδιδακτορική ερευνήτρια του Τομέα Νεοελληνικής Φιλολογίας, Τμήμα Φιλολογίας, ΕΚΠΑ.

Επιβλέπων: Καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας Ευριπίδης Γαραντούδης.

Είναι γνωστή η σημασία της συμβολής του Γιώργου Σεφέρη στην πρόσληψη και καθιέρωση του μοντερνισμού στην ελληνική ποίηση, η οποία αφορά όχι μόνο το ποιητικό και το μεταφραστικό, αλλά και το δοκιμιακό του έργο. Η παρούσα έρευνα αποσκοπεί στην εξέταση και ανάλυση της μοντερνιστικής αισθητικής για την εικόνα στο δοκιμιακό και το ποιητικό έργο του Σεφέρη με τα εργαλεία των διαμεσικών και διακαλλιτεχνικών σπουδών, και με κύριο πρωτογενές υλικό τα ευρισκόμενα στο Αρχείο Σεφέρη σκίτσα του ποιητή. Ο κομβικός ρόλος της εικόνας στην αισθητική του μοντερνισμού μεταφέρεται ποικιλοτρόπως στη μοντερνιστική ποίηση και αποκτά ρυθμιστικό ρόλο στην αποκρυστάλλωση της λογοτεχνικής μορφής (βλ. ενδεικτικά: López-Varela 2023, 17-22). Από τον ιμαζισμό και τη συγκεκριμένη ποίηση, στις πυκνές ποιητικές εικόνες της ποίησης του υψηλού μοντερνισμού που διακρίνονται, σύμφωνα με την «Εισαγωγή» του Σεφέρη για την ποίηση του T. S. Eliot, από εξαιρετική «καθαρότητα στις λεπτομέρειες» (Δοκίμες Α', 37), και από την εκφραστική δυναμική της ποιητικής εικόνας, μέχρι τη δυναμική του κειμένου ως εικόνας στην τυπωμένη σελίδα (Drucker 1994, McGann 1993, Patea 2011· Ιωάννου 2024), η ποίηση του μοντερνισμού διαλέγεται έντονα με τον κόσμο ως εικόνα –καταλυτική εδώ η επίδραση των τεχνολογικών κατακτήσεων της φωτογραφίας και του κινηματογράφου–, και με τη διασάλευση της ρεαλιστικής απεικόνισης της πραγματικότητας, η οποία πραγματώνεται παραδειγματικά στις εικαστικές πρωτοπορίες της περιόδου.

Η σύγχρονη έρευνα έχει σταθεί στην επαφή του έργου του Γιώργου Σεφέρη με τις εικαστικές τέχνες. Έχουμε την τεκμηρίωση του διαρκούς και έντονου ενδιαφέροντός του για τη μοντέρνα ζωγραφική (Μελιδώνης 2023), και, κυριότερα, έχουμε την προσέγγιση της ποιητικής του στο πλαίσιο μιας οπτικής ή και εικαστικής αισθητικής από την Ελένη Παπαργυρίου (2008), τη Λίλια Διαμαντοπούλου (2016) και την Ελένα Κουτριάνου (2023). Η Ελένη Παπαργυρίου χρησιμοποιεί ήδη τον όρο «visual poetics» στο μελέτημά της για τη σχέση του ποιητικού έργου του Σεφέρη με τη φωτογραφία (2008), όπου ενδιαφέρεται συγκεκριμένα για τη σχέση της σεφερικής ποίησης με τη φωτογραφία ως μέσο, ως τέχνη και ως τεχνολογία της θέασης, αντλώντας στοιχεία από το ογκωδέστατο φωτογραφικό αρχείο του ποιητή ως ερασιτέχνη φωτογράφο. Παρουσιάζει με σαφήνεια και ενδελεχή πραγματολογική τεκμηρίωση την ιδιαιτέρως οξυμμένη αντίληψη του ποιητή σε ζητήματα εικαστικής σύνθεσης, τη σύνδεση συγκεκριμένων φωτογραφιών με συγκεκριμένα ποιήματα, και, τελικά, υποστηρίζει μια γενικότερη εικονοκεντρική σύλληψη του κόσμου από τον ποιητή. Από την άλλη μεριά, η Ελένα

Κουτριάνου (2023), στη συγκριτολογική μελέτη της, κάνει λόγο για μια κυβιστικής λογικής συναρμογή φωνών ή εικόνων στην ποίηση του Σεφέρη, κατ' αναλογία προς αντίστοιχες παρατηρήσεις μελετητών για την ποίηση του T. S. Eliot, επισημαίνοντας, μεταξύ άλλων, τη συναρμογή εικόνων ή την επιστράτευση εικονιστικών στοιχείων – όπως, για παράδειγμα, η κυβιστικής λογικής τυπογραφική διάταξη των στίχων (Κουτριάνου 2023, 209)– για την απόδοση του νοήματος, και ειδικότερα του συναισθήματος στην ποίηση του Σεφέρη.

Ιδιαίτερα σημαντική για το μεθοδολογικό πλαίσιο που με ενδιαφέρει είναι η μονογραφία της Λ. Διαμαντοπούλου για την ελληνική οπτική ποίηση από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα (*Griechische Visuelle Poesie von der Antike bis zur Gegenwart*, Peter Lang 2016), στο πλαίσιο της οποίας εξετάζει τα καλλιγραφήματα του Σεφέρη –δύο από την πρώτη ιδιωτική έκδοση του *Ημερολογίου Καταστροφώματος Β'* (1944), και τα γνωστά έξι που ενέταξε ο Γ. Π. Σαββίδης στο *Τετράδιο Γυμνασμάτων Β'* (1976). Η ανάλυση της Διαμαντοπούλου, καθώς ανήκει στο πλαίσιο των διαμεσικών μελετών, αναδεικνύει με τρόπο καίριο την ερμηνευτική διάσταση της συλλειτουργίας κειμένου και εικόνας στα σεφερικά καλλιγραφήματα (Diamantopoulou 2016, 372-397). Παράλληλα, η Διαμαντοπούλου, αν και επικεντρώνεται στα καλλιγραφήματα, χαρτογραφεί πλήρως τις μελέτες που αφορούν τους πειραματισμούς του Σεφέρη με την εικόνα, αναδεικνύοντας, έτσι, τη σχέση των παιδικών λίμερικς –που εκδόθηκαν το 1975 στις εκδόσεις Ερμής με τον τίτλο *Ποιήματα με ζωγραφιές σε μικρά παιδιά*– με την εικονογραφημένη ιδιωτική έκδοση του *Ημερολογίου Καταστροφώματος Β'* και με τα «Καλλιγραφήματα». Άλλωστε, όπως παρατηρεί εύστοχα, από τις χρονολογίες γραφής που παραθέτει ο ίδιος ο ποιητής, τοποθετούνται όλα αυτά τα παιχνίδια με την οπτική ποίηση μεταξύ 1941 και 1946 (Διαμαντοπούλου 2016· Σεφέρης 2013 [1975]). Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι από την επισκόπηση του Αρχείου Σεφέρη προκύπτει μια διακριτή κορύφωση της ποσότητας και της ποιότητας των σκίτσων κατά το ίδιο διάστημα.

Μοιάζει, όμως, το θέμα της οπτικής ή εικαστικής αισθητικής να είναι ακόμα ευρύτερο στο σεφερικό έργο: φαίνεται ότι διέπει το σύνολο του σεφερικού corpus (πρωτότυπο λογοτεχνικό έργο, δοκίμια, ημερολόγια), με ένταση και καθαρότητα τέτοιες, ώστε να αξίζει να μελετηθεί η σεφερική ποιητική ως μια, τελικά, συγκροτημένη, και στα μη λογοτεχνικά του κείμενα ήδη καθαρά διατυπωμένη, εικαστικής αντίληψης ποιητική, η οποία δεν αφορά έναν μεμονωμένο λογοτεχνικό τρόπο, ούτε περιορίζεται στην εικαστική λειτουργία του κυβισμού, αλλά συνδέεται ευρύτερα με τη δυναμική της εικόνας στα πολιτισμικά (οπτική), και ειδικά στα καλλιτεχνικά (εικαστική), συμφραζόμενα των αρχών του εικοστού αιώνα, και εκβάλλει σε έναν ποικιλόμορφο και πολυεπίπεδο λογοτεχνικό πειραματισμό με την εικονική ή εικονοκεντρική αναπαράσταση. Από την επισκόπηση του Αρχείου Σεφέρη φαίνεται να προκύπτει έτι περαιτέρω η τεκμηρίωση της εικονοκεντρικής σύλληψης του κόσμου από τον ποιητή, μέσα από την ενεργό και σταθερή στα χρόνια ενασχόλησή του με το σκίτσο, στοιχείο που μπορεί να συμπληρώσει την εξέταση της επαφής του ποιητικού σεφερικού έργου με την εικόνα, με την εικονοκεντρική αντίληψη και έκφραση ποικίλων ερεθισμάτων.

Αν στα παραπάνω προστεθούν τα ήδη γνωστά ποιήματα του Σεφέρη που περιλαμβάνουν σκίτσα ¹, καθώς και το γεγονός πως τα σκίτσα συχνότατα δεν συνυπάρχουν απλώς με τα ποιήματα, αλλά λειτουργούν συμπληρωματικά προς αυτά, είτε ως διακαλλιτεχνικό σχόλιο, είτε ως σκίτσογραφημένο προσχέδιο της ποιητικής σύλληψης (πρβλ. Φραγκόπουλος 1989, 253), νομίζω ότι προκύπτει μια διάσταση της σεφερικής ποίησης, προφανής μεν σε όσους γνωρίζουν καλά το έργο του, ελάχιστα όμως μελετημένη σε βάθος.

Στην παρούσα έρευνα μελετώνται πρωτίστως τα σκίτσα από το Αρχείο Σεφέρη που βρίσκεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, με μεθοδολογικά εργαλεία από τον χώρο των διακαλλιτεχνικών μελετών, και, ευρύτερα, από τη συγκριτική γραμματολογία. Κεντρική θέση έχουν μελέτες που εξετάζουν την πολυεπίπεδη επαφή της ποίησης του μοντερνισμού με την εικόνα (οπτικά/εικαστικά στοιχεία ποιητικής, μικτές μορφές όπως το καλλιγράφημα, μέριμνα των δημιουργών για την εικόνα της τυπογραφικής αποτύπωσης του κειμένου), πλάι σε μελέτες για το ίδιο το σεφερικό έργο, με στόχο να χαρτογραφηθεί η λειτουργία της οπτικής και της εικαστικής ποιητικής στη σεφερική θεωρία και πράξη.

Στο πλαίσιο της μεταδιδακτορικής έρευνας προβλέπονται δύο δημοσιεύσεις. Η πρώτη –αφού εξασφαλιστεί η σχετική άδεια–, αφορά την υπομνηματισμένη δημοσίευση επιλεγμένων σκίτσων από το Αρχείο Σεφέρη στην ιστοσελίδα του Εργαστηρίου Νεοελληνικής Φιλολογίας του Τομέα Νεοελληνικής Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (<https://enphil.phil.uoa.gr/>), ώστε να αναδειχθεί η λειτουργία τους ως «εικονιστικών» σχολίων για τα ποιήματα (Φραγκόπουλος 1989, 253)· ως διακαλλιτεχνικών διακειμένων, δηλαδή, δια χειρός του ίδιου του ποιητή. Επειδή τα σκίτσα του Αρχείου είναι πάρα πολλά, και συχνά ημιτελή, πρόκειται να γίνει μια επιλογή ώστε να αξιολογηθούν και να παρουσιαστούν με άξονα τη βαρύτητά τους για την οπτική / εικαστική ποιητική του Σεφέρη, όπως, βέβαια, και για την ερμηνευτική τους συμβολή στο ποιητικό του corpus. Πρόκειται, επίσης, να συγκροτηθεί μία μελέτη η οποία θα υποβληθεί προς δημοσίευση στο συγκριτολογικό περιοδικό *Σύγκριση / Comparaison*, που λειτουργεί με θεσπισμένη διαδικασία ανώνυμης αξιολόγησης από ειδικούς κριτές. Η μελέτη αυτή θα στηρίζεται περισσότερο στις μη ποιητικές δημοσιεύσεις του Σεφέρη (ημερολόγια, δοκίμια, δημοσιευμένη αλληλογραφία), με στόχο να αναδειχθεί η θεωρητική πλευρά της σεφερικής εικονοκεντρικής ποιητικής στο πλαίσιο του διαλόγου της με τις εικονοκεντρικές πλευρές της ποίησης του μοντερνισμού (T.S. Eliot, E. Pound κ.ά.).

Πλέον των δύο αρχικά προγραμματισμένων δημοσιεύσεων, ετοιμάζω επίσης μια δημοσίευση αυτοτελώς για την πρώτη ιδιωτική έκδοση του *Ημερολογίου*

¹ Συγκεκριμένα πρόκειται για την πρώτη ιδιωτική χειρόγραφη έκδοση του *Ημερολογίου Καταστροφώματος Β'* (Αλεξάνδρεια, 1944· Αρχείο Σεφέρη Ενότητα Ι: Το Έργο. Υποενότητα Ι.Α.: Ποίηση Φακ. 2 Υποφάκ. 5), τον κύκλο των «Καλλιγραφημάτων» (1941-1942· τα Καλλιγραφήματα δεν εντοπίζονται στο Αρχείο Σεφέρη που φυλάσσεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη) που εντάχθηκε στο *Τετράδιο Γυμνασμάτων Β'* από τον Γ.Π. Σαββίδη, και τα παιδικά εικονογραφημένα «Λίμερικς» (: Αρχείο Σεφέρη Ενότητα Ι: Το Έργο. Υποενότητα Ι.Α.: Ποίηση Φακ. 4 Υποφάκ. 5 [Ι.Α.23] Λίμερικς κ' Παρωδίες) που εκδόθηκαν από τις εκδόσεις Ερμής (1975) με τον τίτλο *Ποιήματα με ζωγραφιές σε μικρά παιδιά*.

Καταστρώματος Β' (Αλεξάνδρεια, 1944). Η συγκεκριμένη, χειρόγραφη και ιδιωτική έκδοση του *Ημερολογίου Καταστρώματος Β'* περιλάμβανε, πέραν των δύο καλλιγραφημάτων που σχολιάζει η Διαμαντοπούλου, για κάθε ποίημα ζωγραφικό αρχίγραμμα και σκίτσο. Παρότι η συλλογή έχει παρουσιαστεί αναλυτικά από τον Peter Mackridge, ο οποίος επισημαίνει την ερμηνευτική βαρύτητα των σκίτσων, που λειτουργούν όχι τόσο εικονογραφικά, αλλά συμπληρωματικά προς το ποιητικό κείμενο (Mackridge 2008, 337), το επίκεντρο της προσέγγισης εκείνης είναι περισσότερο ιστοριογραφματολογικό και δεν εμβαθύνει στην ίδια την παρουσία και λειτουργία των σκίτσων. Πρόκειται, λοιπόν, να συντάξω μία σύντομη μελέτη αυτοτελώς για την περίπτωση του *Ημερολογίου Καταστρώματος Β'* –ως μόνου παραδείγματος οπτικής ποίησης που δημοσίευσε ο Σεφέρης όσο ήταν εν ζωή, έστω και ιδιωτικά, σε έναν στενό κύκλο (Diamantopoulou 2016, 372-373). Το μελέτημα αυτό θα εμβαθύνει στο παιχνίδι κειμένου και εικόνας, και θα προτείνει κάποιες πρόσθετες πλευρές για την καταγωγή και την πρόσληψη αυτού του ιδιαιτέρως ενδιαφέροντος λογοτεχνικού παιχνιδιού.

Ωστόσο, το υλικό της έρευνας είναι πολύ περισσότερο, πιο πολύπλοκο και πιο ενδιαφέρον από ό,τι αρχικά πίστευα, καθώς αναδεικνύεται μια οπτική και εικαστική ποιητική του Σεφέρη που αγκαλιάζει επί της ουσίας όλες τις πλευρές του δημοσιευμένου και αδημοσίευτου έργου του ποιητή. Επιδίωξή μου, επομένως, είναι, αφού ολοκληρώσω κάποια πρώτα κομμάτια της έρευνας εντός του θεσμικού πλαισίου του μεταδιδακτορικού, να συνεχίσω την επεξεργασία αυτού του υλικού με στόχο να κατασταλάξει συν τω χρόνω σε μια μονογραφία για την οπτική και εικαστική διάσταση της σεφερικής ποιητικής, η οποία θα εξετάζεται ως άρρηκτα συνδεδεμένη με την εικονοκεντρική αισθητική στο λογοτεχνικό παράδειγμα του μοντερνισμού εντός και εκτός Ελλάδας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Πρωτογενείς πηγές:

Γιώργος Σεφέρης, *Δοκίμες. Πρώτος τόμος (1936-1947)*, Αθήνα, Ίκαρος, ⁹2013.

—, *Ποιήματα με ζωγραφιές σε μικρά παιδιά*, Αθήνα, Ερμής, ³2013 (Α' έκδοση: 1975).

Δευτερογενείς πηγές:

Κυριάκος Ιωάννου, *Όψεις της εκδοτικής θεωρίας και πράξης του Γιώργου Σεφέρη*, Εκδόσεις Επιφανίου, 2024.

Ελένα Κουτριάνου, «Η τεχνική του κολάζ και το assemblage στην *Έρημη χώρα* του T.S. Eliot και στην ποίηση του Γιώργου Σεφέρη», *Κονδυλοφόρος* τ. 21 (2023. Μνήμη Peter Mackridge), σ. 192-213.

Πήτερ Μάκριτζ (=Peter Mackridge), «Ο Στρατής Θαλασσινός συναντά τον θαλασσινό γέρο»: Peter Mackridge, *Τα εκμαγεία της ποίησης. Σολωμός. Καβάφης. Σεφέρης*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2008, σ. 320-358.

Ανέστης Μελιδώνης, «Ο Γιώργος Σεφέρης και η μοντέρνα ζωγραφική», *the books' journal*, 22 Οκτωβρίου 2023. < <https://booksjournal.gr/paremvaseis/4584-o-giorgos-seferis-kai-i-monterna-zografiki>> Τελευταία πρόσβαση: 4/7/2025.

Ελένη Παπαργυρίου, «Preliminary remarks on George Seferis' visual poetics», *Byzantine and Modern Greek Studies*, τ. 32, τχ. 1 (2008), σ. 80-103.

Θ. Δ. Φραγκόπουλος, «Τα ιχνογραφήματα του Σεφέρη στα ποιήματά του»: η λέξη τχ. 83 (Αφιέρωμα Λογοτεχνία και Ζωγραφική. Μάρτης-Απρίλης '89), σ. 253-256.

Lilia Diamantopoulou, *Griechische visuelle Poesie. Von der Antike bis zur Gegenwart*, <Studien zur Geschichte Südeuropas> επιμ. Σειράς: Olga Katsiardi-Hering, Andreas E. Müller – Maria Stasinopoulou, Peter Lang, 2016.

Johanna Drucker, *The Visible Word: Experimental Typography and Modern Art. 1909–1923*, The University of Chicago Press, 1994.

Viorica Patea, «The Poetics of the Avant-garde: Modernist Poetry and Visual Arts»: Deborah Madsen and Mario Klarer (επιμ.) *The Visual Culture of Modernism*. SPELL: Swiss Papers in English Language and Literature 26, Tübingen, Narr, 2011, σ. 137-152.

Asun López-Varela Azcárate, «Intermedial Comparative Literature: From the Sister-Arts Debate to the Twentieth-Century Avant-Gardes»: Asun López-Varela Azcárate (επιμ.), *Comparative Literature – Interdisciplinary Considerations*, IntechOpen, 21 Αυγούστου 2023.
<<https://doi.org/10.5772/intechopen.112525>>. Ημ. Τελευταίας πρόσβασης: 21/4/2026.

Jerome McGann, *Black Riders. The Visible Language of Modernism*, Princeton University Press, 1993.